

JOHN WISDOM:
ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΝΑΚΑΛΥΨΗ ΤΟΥ ΠΑΡΑΔΟΞΟΥ,
ΣΤΗ ΜΕΤΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ¹

ΓΙΑΝΝΗ ΖΗΚΑ

“A philosopher (...) must be either paradoxical or boring” (PMP, 255).

1. Η παραδοξότητα ως ουσιώδες στοιχείο του φιλοσοφικού λόγου

Αποτελεί σήμερα κοινή διαπίστωση το γεγονός ότι οι φιλόσοφοι έκαναν πολλές φορές κατάχρηση λόγου, φλυαρώντας εκεί όπου έπρεπε να σιωπήσουν και δημιουργώντας διανοητικά πυροτεχνήματα, που ελάχιστη σχέση είχαν με την πραγματικότητα. Η επίκριση αφορά βέβαια τα έργα των συστηματικών κυρίως φιλοσόφων, με αποκορύφωμα τα ολιστικά δημιουργήματα του γερμανικού ιδεαλισμού.

Η κριτική φιλοσοφία, ήδη από την αρχαιότητα, πρόταξε την αποχή λόγου, τη σιωπή, ως προτιμητέα στάση απέναντι στα θεμελιώδη μεταφυσικά ερωτήματα. Ακόμη και ο Πλάτων, δια στόματος Σωκράτη, αποφεύγει να απαντήσει στην ερώτηση «Τι είναι Αγαθό;»². Επιλέγει τη σιωπή, γιατί αισθάνεται ότι ο ανθρώπινος λόγος δεν επαρκεί («πλέον γάρ μοι φαίνεται») για να προσεγγίσουμε το Αγαθό, το οποίο μένει τελικά ασύλληπτο και απρόσιτο. Όποτε προχώρησαν πέρα από τη σιωπή, οι κριτικοί φιλόσοφοι ήταν εξαιρετικά συγκρατημένοι στις ρήσεις τους.

Μιαν άλλη στάση απέναντι στο ανέκφραστο, η οποία βρίσκεται μεταξύ του λόγου των συστηματικών φιλοσόφων και της σιωπής των κριτικών, αποτελεί η αντίληψη του John Wisdom σχετικά με τα φιλοσοφικά παράδοξα. Μια πρόταση, ως γνωστόν, συνιστά παράδοξο όταν, σε περίπτωση που είναι αληθής, τότε είναι ψευδής και σε περίπτωση που είναι ψευδής, τότε είναι αληθής³. Διευρύνοντας την αυστηρή (λογική) εκδοχή της έννοιας «παράδοξο», μπορούμε να δεχτούμε ως τέτοιο κάθε φιλοσοφική πρόταση ή θεωρία, στην οποία το έλλογο περιεχόμενο έχει μηδαμινή σημασία και με την οποία δεν επιδιώκεται η μετάδοση γνώσης, αλλά η ενεργοποίηση του νου μέσω της προκαλούμενης κατάπληξης. Υπό αυτή την έννοια χρησιμοποιεί ο Wisdom τον όρο «φιλοσοφικό παράδοξο», καθ' όλη την ύστερη περίοδο της φιλοσοφίας του (από το 1936 μέχρι σήμερα)⁴. Πρόκειται για μορφές λόγου, που ελάχιστη σχέση έχουν με την κοινή λογική ή εμπειρία, όπως οι προτάσεις: «Οι νόμοι των μαθηματικών είναι στην πραγματικότητα γραμματικοί κανόνες» (PP,41)⁵, «Είμαστε αθάνατοι» (D, 37-39), ή «Κάθε συζήτηση για θέματα ηθικής, αποτελεί προπαγάνδα» (PMP, 263). Η ταυτόχρονη άρνηση και κατάφαση των παραπάνω προτάσεων δεν έρχεται σε αντίθεση ούτε με τη λογική ούτε με την εμπειρία. Επιπλέον, καθώς αυτές αποτελούν συμπτώματα γλωσσικής διεισδυτικότητας (linguistic penetration-PP, 41), περιπτώσεις δηλαδή κατά τις οποίες η γλώσσα διαπερνά το κέλυφος του λόγου - με - νόημα για να οδηγήσει σε εξαιρετικά

ενδιαφέρουσες συνάψεις, δεν μπορούν να ελεγχθούν ούτε με βάση το κριτήριο της αλήθειας, ούτε με βάση το κριτήριο του νοήματος. Κατά συνέπεια, μέθοδοι που χρησιμοποιήθηκαν για την αντιμετώπιση των λογικών παραδόξων, όπως η ρασσελλιανή θεωρία των τύπων, κρίνονται ανεπαρκείς όσον αφορά στα φιλοσοφικά παράδοξα.

Η στάση μας απέναντι στα φιλοσοφικά παράδοξα πρέπει, κατά τον Wisdom, να είναι η ίδια με την αντιμετώπιση ενός ποιήματος ή ενός ονείρου. Στην περίπτωση αυτή, οι παραδοξότητες επιδρούν σαν καταπληξίες στο νου του σκεπτόμενου ανθρώπου (PMP, 273) και τον αναγκάζουν να αρθεί πάνω από τη συνήθεια, όπου οι εν πολλοίς μηχανικές τεχνικές της ανάλυσης τον έχουν οδηγήσει (ό.π.). Μόνο με τούτο τον τρόπο ο φιλόσοφος θα δει τα πράγματα καθαρότερα, εμβαθύνοντας στην ουσία τους (D, 47-48).

Είναι αυτονόητο ότι στην ίδια κατηγορία εντάσσονται και οι θεωρίες της παραδοσιακής μεταφυσικής, μόνο που χαρακτηρίζοντάς τις κανείς ως παράδοξα, αφαιρεί το ένδυμα δογματικού λόγου που αυτές φέρουν και τις τοποθετεί στη σωστή τους θέση: οι εν λόγω θεωρίες δε μεταδίδουν γνώση ούτε αποδεικνύουν αλήθειες· αποτελούν μονάχα ερεθίσματα για φωτισμό του νου (PP, 46-48, PMP, 273, D, 44-47). Πρόκειται για έναν επαναπροσδιορισμό της θεωρησιακής φιλοσοφίας, μια «μεταμόρφωση της μεταφυσικής», της οποίας τα φαινόμενα τοποθετούνται, από τον Wisdom, μεταξύ του λόγου-με-νόημα και της απόλυτης σιωπής.

Οι αντιλήψεις που παραθέσαμε παραπάνω, φανερώνουν και μια στροφή στις απόψεις του ίδιου του Wisdom, μιαν αλλαγή στον τρόπο με τον οποίο αντιμετώπιζε το φιλοσοφείν. Ήδη από την εποχή της *Φιλοσοφικής περιπλοκής* (Philosophical Perplexity, 1936), όταν εγκατέλειψε την αναγωγική και στράφηκε στη θεραπευτική ανάλυση, σαφώς επηρεασμένος από τις νέες ιδέες που ο ύστερος Wittgenstein κήρυττε τότε στο Cambridge, ο Wisdom έβλεπε με διαφορετικό τρόπο από το δασκαλό του τα φιλοσοφικά παράδοξα. Έγραφε, συγκεκριμένα:

«(Ο Wittgenstein) επιμένει υπερβολικά στο να παρουσιάζει (τις φιλοσοφικές θεωρίες) μονάχα ως συμπτώματα γλωσσικής σύγχυσης. Εγώ θα ήθελα να τις παρουσιάσω και ως συμπτώματα γλωσσικής διεισδυτικότητας» (PP, 41)⁶.

Στο απόσπασμα αυτό διακρίνονται δυο διαφορετικές στάσεις απέναντι στο λόγο που παραβιάζει τα όριά του: μία αρνητική, ότι τα παράδοξα αποτελούν ελαττωματικές εκφορές λόγου και γι' αυτό πρέπει να διαλυθούν, να τα ξεδιαλύνουμε (dissolve)⁷, και μία θετική, ότι λόγω της ανατροπής των κανόνων χρήσης, αυτά διαπερνούν (penetrate) τη γλώσσα μεταφέροντας μιαν άλλη οπτική. Έτσι, ο φιλοσοφικός λόγος, μέσα στην παραδοξότητά του, είναι ταυτόχρονα παραπλανητικός (misleading-PP, 42-46) και διαφωτιστικός (illuminating-PP, 46-48). Ο ρόλος, τέλος, της φιλοσοφίας, σύμφωνα με τις δυο παραπάνω στάσεις, είναι διπλός: από τη μια να μας καθησυχάζει (pacification), θεραπεύοντας τις διανοητικές κράμπες και από την άλλη να μας προκαλεί (provocative) με τον παράδοξο λόγο της.

Σε μεταγενέστερα γραπτά, ιδίως από την εποχή του δοκιμίου *Φιλοσοφία, Μεταφυσική και Ψυχανάλυση* (Philosophy, Metaphysics and Psycho-Analysis, 1953), ο Wisdom απομακρύνεται εντελώς από την καθησυχαστική κατεύθυνση των Ερευ-

νών του Wittgenstein, επιλέγοντας συνειδητά την προκλητική πλευρά του φιλοσοφικού λόγου. Η επιλογή αυτή, αποτέλεσμα μακροχρόνιας ενασχόλησης με τα ζητήματα του πνεύματος⁸, είναι, πιστεύουμε, μια απάντηση στα αδιέξοδα στα οποία οδηγήθηκε η σύγχρονη Ανάλυση.

Οι φιλόσοφοι, όταν εφαρμόζαν την αναγωγική ή τη θεραπευτική ανάλυση, έπαιζαν το ρόλο του αστυνόμου —για να θυμηθούμε τον A. J. Ayer—, επενέβαιναν δηλαδή δυναμικά, όποτε παραβιάζονταν τα όρια του λόγου-με-νόημα. Και με τις δύο μεθόδους, επιχειρήθηκε να δοθούν μεταφράσεις ορισμένων προτάσεων, οι οποίες (μεταφράσεις) ήταν, στην περίπτωση της αναγωγικής ανάλυσης, μεταφυσικά προσδιορισμένες και στην περίπτωση της θεραπευτικής ανάλυσης, γλωσσικά προσδιορισμένες. Αντίθετα με ό,τι συνήθως συμβαίνει όταν ένα φιλοσοφικό κίνημα αντικαθιστά πλήρως ένα άλλο, η θεραπευτική ανάλυση δε στάθηκε ποτέ αντίπαλος της αναγωγικής. Απλώς είχε μεγαλύτερη ευρύτητα⁹. Οι θιασώτες της χρησιμοποιούσαν, άλλωστε, και τις τεχνικές της αναγωγικής ανάλυσης, μόνο που την τοποθέτησαν στη σωστή της θέση, υποβαθμίζοντας το ρόλο της: η αναγωγική ανάλυση δεν ήταν πια αυτοσκοπός, αλλά μια μέθοδος ανάμεσα στις άλλες. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Wittgenstein, στον πρόλογο των *Ερευνών* του, εξέφρασε την επιθυμία να διαβάζεται σαν πρώτο τμήμα τους ο *Tractatus*, θα προτιμούσε μάλιστα τα δύο έργα να έχουν εκδοθεί μαζί¹⁰.

Η ύστερη φιλοσοφία του Wittgenstein —κυρίως αυτή των *Ερευνών*—, καθώς και το θυγατρικό της κίνημα της θεραπευτικής ανάλυσης⁷, διαδραμάτισαν ένα σημαντικό ρόλο στη σύγχρονη σκέψη. Ταυτόχρονα όμως περιόρισαν τη φιλοσοφία σε μία χαμηλών τόνων διερεύνηση των δυνατοτήτων του λόγου μας. Τα μεγάλα πετάγματα, οι τολμηρές γενικεύσεις, σαφή δείγματα των οποίων διακρίνουμε ακόμα και μέσα στα πλαίσια της αναλυτικής κίνησης ή γενικότερα της κριτικής σκέψης με τελευταίο αυτό του λογικού θετικισμού¹¹, έμοιαζαν πια παρελθόν. Οι προτάσεις των φιλοσόφων έτσι κι αλλιώς δεν περιέχουν τίποτε καινούργιο σχετικά με τον κόσμο (PMP, 248). Αυτοί περιορίζονται αποκλειστικά στη διατύπωση ορθών περιγραφών των όσων γνωρίζουμε, σε γλωσσικές δηλαδή διασαφήσεις. Η μόνη διέξοδος από την πληκτική ταυτολογία είναι να επιστρέψει ο φιλόσοφος στην παράδοση χρήση του λόγου¹², σε λαθεμένες περιγραφές του κόσμου, γνωρίζοντας όμως τη φύση και την έκταση του λάθους και ελέγχοντάς το απόλυτα¹³. Μέσω του παραδόξου μπορεί να οδηγηθεί σε ενορατικές συλλήψεις της φύσεως των πραγμάτων, όπως περίπου ο ποιητής, ο ψυχαναλυτής ή ο σύγχρονος φυσικός. Μπορεί να μην ανακαλύψει νέα γεγονότα, θα διαπιστώσει όμως συνάψεις και σημασίες που έχουν άμεση σχέση με τη ζωή. Ορισμένα γεγονότα του κόσμου θα λάβουν έτσι το πραγματικό τους νόημα και σημασίες που ήταν πριν κρυμμένες, τώρα θα διαφανούν. Υπό αυτή την έννοια και μόνο μπορεί η μεταφυσική να οδηγήσει σε «τρομακτικές ανακαλύψεις» (tremendous discoveries-PD, 124), οι οποίες όμως είναι ισάξιες με εκείνες των φυσικών επιστημών:

«Ανακαλύψεις δεν έχουν γίνει μονάχα από τον Χριστόφορο Κολόμβο και τον Παστέρ, αλλά επίσης και από τον Τολστόι, τον Ντοστογιέφσκι και τον Φρόντ. Τα πράγματα αποκαλύπτονται (are revealed) σε μας όχι μονάχα από τους επιστήμονες με τα μικροσκόπια, αλλά επίσης και από τους

ποιητές, τους προφήτες και τους ζωγράφους». (G, 154).

Υπάρχουν πολλά παραδείγματα της αποκαλυπτικής λειτουργίας του παραδόξου στα γραφτά του ύστερου Wisdom. Ένα από τα πιο γνωστά είναι η περίπτωση κατά την οποία το αρνητικό σχόλιο «Μα, χρυσή μου, αυτό μοιάζει με το Ταζ Μαχάλ!» (PMP, 248), κάνει μια πελάτισσα του καπελάδικου να αλλάξει αμέσως γνώμη για το καπέλο που προβάρει. Η παραδοξότητα του σχόλιου, ακόμα κι αν αυτό είναι στην ουσία του λαθεμένο, οδηγεί την πελάτισσα-ακροατή στο να δει διαφορετικά τον κόσμο, λειτουργώντας όπως η τρακτατιανή ανεμόσκαλα¹⁴. Δεν είναι απαραίτητο να μείνει κανείς στην παραδοξότητα, τώρα που έχει εκπληρώσει το ρόλο της, έχει οδηγήσει στο φωτισμό¹⁵.

Εκτός από την αποφυγή μιας πληκτικής τεχνικής γλώσσας, η επανεισαγωγή του παραδόξου στη φιλοσοφία από τον Wisdom έχει εξαιρετική σημασία, καθώς λύνει θεμελιώδη μεθοδολογικά προβλήματα, ιδίως στη χρήση του λόγου ως οργάνου του φιλοσοφικού στοχασμού. Ένα από τα βασικά προβλήματα της αναγωγικής ανάλυσης ήταν το αδύνατο της ίδιας της ανάλυσης¹⁶, καθώς η γλώσσα δεν μπορούσε να βγει από τον κύκλο λειτουργίας της, αφού τόσο το αναλυόμενο όσο και το αναλυμένο ανήκαν στο ίδιο γλωσσοπαιγνίο. Για να είναι συνεπής, ο φιλόσοφος όφειλε είτε να καταφύγει στη σιωπή, όπως ο Wittgenstein στον *Tractatus*¹⁷, είτε να αποδεχτεί την ανεπάρκεια της μεθόδου του, όπως ο Wisdom στις *Λογικές κατασκευές*¹⁸. Με τη θεραπευτική ανάλυση στάθηκε δυνατό να αντιμετωπιστεί το παραπάνω αδιέξοδο. Η τελευταία παρέχει τη δυνατότητα στο φιλόσοφο να βγει έξω από τον κύκλο του παιχνιδιού, του επιτρέπει να χρησιμοποιεί το λόγο και ταυτόχρονα να διατηρεί κάποιαν απόσταση από τα πράγματα¹⁹. Έτσι όμως οι διασαφήσεις γίνονται καθαρά γλωσσικές, δεν αναφέρονται στα πράγματα, δημιουργείται μια γλώσσα δεύτερου επιπέδου, που κινείται ακίνδυνα στην περιφέρεια. Πρόκειται για έναν λόγο δευτερογενή, που έχει τόση σχέση με τον κόσμο, όση και η σιωπή του *Tractatus*. Βγαίνοντας από την ουσία, με σκοπό να ελέγχει απ' έξω το παιχνίδι, η θεραπευτική ανάλυση οδηγήθηκε τελικά σε μια πληκτική συλλογή ταυτολογιών και διασαφήσεων. Αντίθετα, με το παράδοξο επιστρέφουμε πάλι στο κέντρο του κύκλου, στην καρδιά των πραγμάτων. Μπορούμε να πούμε πολλά πράγματα για τον κόσμο και ταυτόχρονα να γνωρίζουμε την αξία των λόγων μας, υποδεικνύοντας το περιβάλλον χρήσης τους. Το παράδοξο αποτελεί λόγο στο βαθμό που μεταφέρει, μέσω του γλωσσικού κώδικα, μηνύματα σε σχέση με την κρυμμένη μορφή του κόσμου²⁰ και αποτελεί σιωπή καθόσον αυτά τα μηνύματα δε συνιστούν αλήθειες, ούτε αποδεικνύουν τίποτα.

Η αποκαλυπτική λειτουργία των παραδόξων οδηγεί αναπόφευκτα σε μιαν εντελώς διαφορετική αντιμετώπιση των λαθών του παρελθόντος και της συνόλης μεταφυσικής παράδοσης. Τα φιλοσοφικά προβλήματα, σύμφωνα με τον Wisdom, δεν ανήκουν ούτε στις προτάσεις της λογικής (αναλυτικές a priori) ούτε στις προτάσεις της επιστήμης (συνθετικές και εμπειρικές). Αυτό σημαίνει ότι οι φιλόσοφοι συνήθως διατυπώνουν ερωτήματα, των οποίων την απάντηση γνωρίζουν (M, 91). Αντί όμως να προφέρουν την κοινότυπη απάντηση κάθε φορά²¹, τολμούν να δίνουν εσφαλμένες απαντήσεις συγχέοντας κατηγορίες του όντος ή περιοχές του λόγου. Εμμένουν μάλιστα πεισματικά στις απαντήσεις τους, γιατί αρνούνται να χάσουν τα

πλεονεκτήματα που τους παρέχει το σφάλμα (PP, 48), κυρίως το ότι η εσφαλμένη και παράδοξη μεταφυσική πρόταση παραπέμπει σε έναν άλλο τρόπο χρήσης της γλώσσας και θέασης του κόσμου. Ακόμη όμως και αν δεν επέμεναν σ' αυτές τις θέσεις τους οι παραδοξολόγοι μεταφυσικοί, οι προτάσεις τους θα ήταν αδύνατο να αποδειχτούν εμπειρικά εσφαλμένες. Έτσι, αν υπάρχει κάποιο σφάλμα τελικά στις προτάσεις τους, αυτό περιορίζεται μονάχα στη γλωσσική χρήση. Η ιδιομορφία όμως της χρήσης αποτελεί και την ουσιαστική αρετή αυτών των προτάσεων.

Από τα παραπάνω γίνεται φανερό ότι ο Wisdom προσδίδει στην έννοια του μεταφυσικού σφάλματος, μια διαφορετική, και εν πολλοίς θετική, σημασία. Αντιμετωπίζει τα κείμενα της παραδοσιακής μεταφυσικής με σεβασμό, θαυμάζοντας τη βαθύτητα σκέψης και τη γλωσσική διεισδυτικότητά τους. Τα λάθη είναι αναπόφευκτα, θέλει να τονίσει και τα κέρδη όμως θα είναι μεγάλα. Αρκεί να τολμήσουν οι φιλόσοφοι να τα επιδιώξουν²² προσβλέποντας με αισιοδοξία στις μεγάλες δυνατότητές τους²³.

Σε ορισμένα ώριμα κείμενά του, όπως στη *Μεταμόρφωση της Μεταφυσικής* (*The Metamorphosis of Metaphysics*, 1961)²⁴, ο Wisdom επιχειρεί να διασώσει το μεγαλύτερο μέρος της παραδοσιακής μεταφυσικής. Κάτω από αυτή τη σκοπιά, τα μεταφυσικά παράδοξα θεωρούνται εξαιρετικά πολύτιμα (*extremely valuable-D,37*) και η μελέτη των φιλοσοφικών θεωριών παύει να ισοδυναμεί με επίσκεψη σε μουσείο.

Αντιμετωπίζοντας όλες τις μεταφυσικές θεωρίες σαν ευκαιρίες για καλύτερη ενορατική κατανόηση του κόσμου, ο Wisdom διευρύνει το πεδίο σκέψης και αμβλύνει ορισμένες απόλυτες διακρίσεις, τις οποίες παλιότερα υποστήριζε. Για παράδειγμα, η απόλυτη διάκριση ανάμεσα στο τι έχει νόημα και στο τι στερείται νοήματος, δεν αποτελεί πια την πρώτη μέριμνα του φιλοσόφου (M, 93). Ακόμα περισσότερο, και οι πιο βέβαιες σοχές τώρα πια αμφισβητούνται. Σε όλο το ύστερο έργο του, ο Wisdom αποφεύγει να είναι κατηγορηματικός (*non-definiteness*), προτιμώντας να δίνει περισσότερες από μια, και συχνά αντιτιθέμενες, απαντήσεις σε κάθε ερώτημα²⁵. Με τον τρόπο αυτό, η φιλοσοφία μοιάζει περισσότερο με μιαν απαρίθμηση σκέψεων ή και συνταγών (PP, 39) πάνω σε δεδομένα προβλήματα, παρά σαν ένα σύνολο κανονιστικών θέσεων.

Η προτίμηση του συγκριτικού βαθμού, αντί του θετικού ή του υπερθετικού, φανερώνει και αυτή την προσπάθεια του Wisdom να μην είναι κατηγορηματικός. Γράφει, συγκεκριμένα, πως με τη φιλοσοφία μπορούμε να δούμε τα πράγματα κάτω από ένα «πιο αληθινό φως» (D, 46), να συλλάβουμε την πραγματικότητα με έναν τρόπο που θα πλησιάζει *περισσότερο* την αληθινή της ουσία (D, 48)²⁶ και έτσι να γίνουμε *περισσότερο* ευτυχισμένοι. Αυτοί οι συγκριτικοί βαθμοί φανερώνουν και τη διαφορά της σύγχρονης από την παραδοσιακή μεταφυσική: πρόκειται για διαφορά σύνεσης και βαθμού βεβαιότητας απέναντι στα ίδια ακριβώς προβλήματα.

Γίνεται ήδη φανερό ότι με την εισαγωγή της έννοιας του παραδόξου, η όλη αντίληψη του Wisdom για το φιλοσοφείν αλλάζει ριζικά. Επιπλέον, η σκέψη του διαφοροποιείται εντελώς από εκείνη των συγχρόνων του Αναλυτικών, ιδιαίτερα του ύστερου Wittgenstein, στον οποίο η οφειλή του έχει μάλλον υπερτονιστεί²⁷. Σε ορισμένα κείμενά του²⁸ φαίνεται να διαπιστώνει, με κάποια απογοήτευση²⁹, ότι η

Αναλυτική φιλοσοφία είχε ελάχιστη σχέση με την καθημερινή ζωή, αφού είτε ως αναγωγισμός (reductionism-PAN, 117) είτε ως υπερβατική έρευνα της ιδιόμορφης κοινοτοπίας (transcendentalism-MV, 51), περιορίστηκε στην αυστηρή εξέταση των γλωσσικών φανερωμάτων της σκέψης. Οι μέθοδοι των Αναλυτικών πρόσφεραν κάποιαν ανακούφιση, μεταθέτοντας ή διαλύοντας ορισμένα προβλήματα⁷, αυτή όμως η ανακούφιση περιοριζόταν αποκλειστικά στο γνωσιολογικό τομέα. Αλλά η ανθρώπινη ψυχή έχει πάντοτε ανάγκη από μια βαθύτερη παρηγοριά (consolation-D, 40), από όνειρα και σκέψεις, που μέσα στην ασάφεια και συχνά στην α-νοησία τους, την αγγίζουν και την οδηγούν στην ευτυχία³⁰. Η ευτυχία έχει προτεραιότητα απέναντι στη γνώση. Μέσω των παραδόξων, η φιλοσοφία συνδέεται άμεσα με τη ζωή, καθώς έτσι αίρεται το φράγμα της μονοσήμαντης, γνωσιολογικής προσέγγισης, και ο σκεπτόμενος άνθρωπος οδηγείται σε μιαν ενορατική σύλληψη και βίωση της πραγματικότητας.

Αναλύοντας (D, 38-40) την πρόταση του Spinoza «Είμαστε αιώνιοι» (Π) σε σχέση με τη δυνατότητα να δούμε διαφορετικά τον κόσμο —με μιαν ολιστική οπτική, που ο Ολλανδοεβραίος φιλόσοφος αποκάλεσε «δεύτερο και τρίτο είδος γνώσης»—, ο Wisdom ενδιαφέρεται κυρίως για το αν η ιδιόμορφη σημασία του όρου «αιώνιοι» στην (Π) προσφέρει μεγαλύτερη παρηγοριά και ανακούφιση στον άνθρωπο. Η απάντησή του είναι θετική. Ιδιαίτερο όμως ενδιαφέρον παρουσιάζει το κριτήριο το οποίο εφάρμοσε στην ανάλυσή του ο Wisdom: δεν ήταν αυτό του νοήματος, ούτε της χρήσης. Ήταν η παρηγοριά, που προσφέρει η παράδοξη θεωρία, το κατά πόσο δηλαδή αυτή ανακουφίζει την ψυχή του καθενός μας³¹.

2. Η μέθοδος της φιλοσοφικής εργασίας και τα παράδοξα

Έχοντας διαμορφώσει τις αρχές της φιλοσοφίας του με τον τρόπο που είδαμε, ο Wisdom αντιμετώπισε αναμφισβήτητα και πρόβλημα επαναπροσδιορισμού του εκφραστικού του μέσου. Η αυστηρή τεχνική γλώσσα των *Λογικών κατασκευών*, όπου χρησιμοποιούνταν πλήθος νεολογισμών, μεταφράσεων, και διασαφήσεων με απώτερο στόχο να δοθεί μονάχα ένας πλήρης ορισμός³², δεν επαρκεί για να αποδώσει κάτι περισσότερο από πίνακες συνωνύμων λέξεων. Για να είναι συνεπής προς τις νέες του αντιλήψεις, ο Wisdom θα όφειλε ή α) να παραθέτει φιλοσοφικά παράδοξα και κατόπιν να τα αναλύει, προσπαθώντας να κερδίσει σε μεταφυσική βαθύτητα από αυτά ή β) να εκφράζεται ο ίδιος παράδοξα, όπως οι ποιητές. Στην πρώτη περίπτωση καταλύεται η ίδια η φύση του παραδόξου, γιατί η ελεγχόμενη ανάλυση αποκλείει το αίσθημα της έκπληξης, μέσω του οποίου θα οδηγηθούμε στο φωτισμό. Στη δεύτερη περίπτωση καταργείται εντελώς η φιλοσοφία. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, το αδιέξοδο φαίνεται καταλυτικό. Πρόκειται για μιαν άλλη εκδοχή της ασυμβατότητας μορφής και περιεχομένου, που τόσα προβλήματα είχε δημιουργήσει στους πρώιμους Αναλυτικούς και στους λογικούς θετικιστές.

Ο Wisdom όμως κατόρθωσε να υπερβεί το αδιέξοδο. Ευτυχώς γι' αυτόν, είχε από πολύ νωρίς (1934)³³ επινοήσει μια μέθοδο οργάνωσης του υλικού του, η οποία στηρίζεται στη διαλεκτική αντιπαράθεση δύο αντιθετικών εννοιών και, τελικά, δύο αντίθετων ιδρύων³⁴. Η αντιπαράθεση αυτή αναπτύσσεται με διακυμάνσεις, που

τείνουν άλλοτε προς τη μια και άλλοτε προς την άλλη πλευρά του αντιθετικού ζεύγματος, χωρίς τελικά να δηλώνεται κάποια προτίμηση προς τη μια ή την άλλη ιδέα. Για παράδειγμα, στη *Φιλοσοφική περιπλοκή* διαβάζουμε ότι οι προτάσεις των φιλοσόφων είναι λεκτικές (PP, 36) και μη λεκτικές (PP, 37), παραπλανητικές (PP, 42) και ταυτόχρονα διαφωτιστικές (PP, 46), στο δοκίμιο *Θεοί* συναντούμε την ύπαρξη και την ανυπαρξία του Θεού ως δυο απλές δυνατότητες της σκέψης μας (G, 150-1), στο *Φιλοσοφία, Μεταφυσική και Ψυχανάλυση* αντιμετωπίζουμε την ταυτόχρονη λεκτική και γεγονοτική υφή των νόμων του κράτους, ενώ το *Όνειρο του κ. Köllerström* ξεκινά με τις αντικρουόμενες ιδέες ότι α) όλα είναι μάταια και β) ο κόσμος μας είναι ο καλύτερος από όλους τους πιθανούς κόσμους (D, 35).

Η παραπάνω μέθοδος ήταν η καταλληλότερη για την προσέγγιση των φιλοσοφικών προβλημάτων μέσω των παραδόξων. Με τον τρόπο αυτό, τα κείμενα του ύστερου Wisdom αποτελούν μια διαπλοκή εννοιών χωρίς προδιαγεγραμμένο τέλος, καθρέφτη της παραδοξότητας του ίδιου του φιλοσοφείν. Ο αναγνώστης προκαλείται να αντιμετωπίσει αυτό το εννοιολογικό παιχνίδι όχι μορφωτικά, όχι γνωσιολογικά, αλλά ενορατικά, σαν έργο τέχνης. Το φιλοσοφικό κείμενο γίνεται έτσι παράδοξο στην ουσία του.

Παρά όμως τη φαινομενική αταξία και το συζητητικό ύφος (conversational style³⁵) των κειμένων του, ο Wisdom είναι απόλυτος κυρίαρχος του υλικού του. Η εντύπωση που αρχικά δημιουργείται, ότι περνά από το ένα θέμα στο άλλο χωρίς σχέδιο, είναι εσφαλμένη. Τα κείμενά του έχουν αυστηρή εσωτερική δομή, που θυμίζει τη μορφή ορισμένων έργων της σύγχρονης λογοτεχνίας.

Έχει παρατηρηθεί ότι, εξαιτίας της παραπάνω μεθόδου, καθίσταται εξαιρετικά δύσκολο για τον αναγνώστη να κατανοήσει τι ακριβώς θέλει να πει ο Wisdom³⁵ ή να ανακαλύψει μέσα στα κείμενά του μια θέση που να μπορεί με βεβαιότητα να την αποδώσει στον ίδιο³⁶. Ο Άγγλος φιλόσοφος προσπαθεί μερικές φορές να καταπραΰνει την αμηχανία του αναγνώστη, δηλώνοντας εξ αρχής —όπως για παράδειγμα στο *Παράδοξο και ανακάλυψη (Paradox and Discovery)*— ότι δε θα πει τίποτα που δεν έχει επισημανθεί από άλλους³⁷. Φαίνεται όμως ότι αυτές οι προγραμματικές δηλώσεις προσφέρουν μικρή παρηγοριά, καθώς ο αναγνώστης βρίσκεται σε εξαιρετικά δύσκολη θέση ήδη από τις πρώτες γραμμές και σταδιακά νιώθει παγιδευμένος στη μέση μιας αμφίτροπης διεκυστίνδας χωρίς τέλος.

Ο D. A. T. Gasking³⁵ θεωρεί αυτό το γεγονός ελάττωμα (defect). Πιστεύουμε ότι ο οξυδερκής Αυστραλός μελετητής σφάλει σε τούτο το σημείο, γιατί παραγνωρίζει τις επιδιώξεις του ίδιου του Wisdom. Στόχος του τελευταίου δεν είναι να διατυπώσει κάποιαν ιδέα ή να μεταδώσει κάποιαν αλήθεια, πράγμα που θα δικαιολογούσε μian απαίτηση για διαύγεια και σαφήνεια. Συσκοτίζοντας εκούσια το λόγο του, για διαύγεια και σαφήνεια. Συσκοτίζοντας εκούσια το λόγο του, μετατρέποντας τη φιλοσοφία σε τέχνη ιδεών αποκαλυπτική, επιδιώκει να ανασύρει τον αναγνώστη σε μια καινούργια θέαση των πραγμάτων. Συνεπώς, η ασάφεια στη διαπλοκή του υλικού, τόσο από τη σκοπιά της μεθόδου του Wisdom, όσο και από την όλη προβληματική περί παραδόξου, δεν αποτελεί ελάττωμα, αλλά μέρος της φιλοσοφικής εργασίας. Εκείνο που πρέπει ν' αλλάξει, φαίνεται να υπαινίσσεται ο Wisdom, δεν είναι το κείμενο, αλλά η στάση του αναγνώστη απέναντι σ' αυτό.

3. Η Φιλοσοφία της Θρησκείας ως παράδοξος λόγος: η Παραβολή του αόρατου κηπουρού (G, 154-5)

Η αντίληψη περί της παραδοξότητας του φιλοσοφικού λόγου επιτρέπει πλέον τον προβληματισμό για ουσιώδη μεταφυσικά ζητήματα, τα οποία παλιότερα οι Αναλυτικοί τα θεωρούσαν α-νόητα, εντάσσοντάς τα στην περιοχή του ανέκφραστου. Η Παραβολή του αόρατου κηπουρού, από το δοκίμιο *Θεοί (Gods)*, συνιστά μιαν ακόμα μορφή λόγου που διαπερνάται από το παράδοξο. Το κείμενο αυτό γράφηκε μιαν εποχή (1944) κατά την οποία η προσέγγιση των θεολογικών ζητημάτων είχε διαποτιστεί από το λογικό θετικισμό³⁸. Ο Άγγλος φιλόσοφος έρχεται σε αντίθεση με το λογικο-θετικιστικό πνεύμα της αναγωγής κάθε πρότασης με νόημα σε μιαν εμπειρική ή σε μια λογική πρόταση.

Η Παραβολή έχει εν περιλήψει ως εξής: Οι δυο ιδιοκτήτες ενός κήπου επιστρέφουν μετά από πολύχρονη απουσία και παρατηρούν με έκπληξη πως ένα μέρος του κήπου τους έχει διατηρηθεί σε καλή κατάσταση. Ο ένας καταλήγει στο συμπέρασμα ότι κάποιος κηπουρός φροντίζει τον κήπο. Ο άλλος απαιτεί αποδείξεις για κάτι τέτοιο. Μετά από εξονυχιστική έρευνα, δε βρίσκεται κανένα στοιχείο που να βεβαιώνει την ύπαρξη κηπουρού. Ακόμη και το αν ο κήπος έχει καλλιεργηθεί, παραμένει αβέβαιο. Ίσως η τάξη στο επίμαχο σημείο να είναι αποτέλεσμα τύχης. Ίσως ακόμα να μην υφίσταται στην πραγματικότητα καμιά τάξη, οπότε η αρχική εκτίμηση ήταν εσφαλμένη. Μπροστά σ' αυτές τις αβεβαιότητες, ο καθένας από τους δυο ιδιοκτήτες αντιμετωπίζει το πρόβλημα διαφορετικά: ο πρώτος επιλέγει την υπόθεση ότι υπάρχει κάποιος αόρατος κηπουρός, ενώ ο δεύτερος αρνείται ότι ο κήπος έχει καλλιεργηθεί από κάποιον.

Με τον παραβολικό αυτό λόγο ο Wisdom επιχειρεί να θέσει το πρόβλημα της ύπαρξης του Θεού στα σωστά πλαίσια. Αν δεχτούμε ότι υπάρχουν τέσσερεις βασικοί τύποι προβλημάτων³⁹, α) τα εμπειρικά, β) τα αμιγώς λογικά, γ) τα διφορούμενα (conflict questions), στα οποία δεν είναι δυνατό να δοθεί μια βέβαιη απάντηση, παρά μόνο γλωσσικές διασαφήσεις και δ) τα παράδοξα, τότε το πρόβλημα της ύπαρξης του Θεού ανήκει στον τέταρτο τύπο.

Σε ποια σημεία έγκειται η παραδοξότητα του προβλήματος; Αν αναλύσουμε τη στάση του πρώτου ιδιοκτήτη, που αντιπροσωπεύει τον πιστό, και του δεύτερου, που αντιπροσωπεύει τον άθεο, θα καταλήξουμε σε δυο αντικρουόμενες προτάσεις σχετικά με την ύπαρξη ενός αόρατου κηπουρού-Θεού:

α) Υπάρχει Θεός, διότι υπάρχει τάξη στον κόσμο.

β) Δεν υπάρχει Θεός, διότι δεν υπάρχει τάξη στον κόσμο.

Ενώ σημείο αναφοράς είναι τα ίδια ακριβώς γεγονότα, αυτά που απαρτίζουν τον κόσμο-κήπο, η διαφορετική ερμηνεία που θα δώσουμε σ' αυτά, οδηγεί στην αποδοχή ή όχι της ύπαρξης Θεού. Τα γεγονότα είναι πάντα τα ίδια, αλλά το τι νιώθει κανείς απέναντι σ' αυτά (G, 155)⁴⁰ είναι που ξεχωρίζει τον πιστό από τον άθεο. Έτσι, μολονότι το πρόβλημα μοιάζει εμπειρικό, στην ουσία υπερβαίνει τον κόσμο των γεγονότων. Από την άλλη όμως πλευρά, δεν είναι δυνατό να λυθεί με αναφορά σε έναν υπερβατικό κόσμο —αυτή θα ήταν μια εύκολη, μα διαβλητή λύση—, αλλά η επιχειρηματολογία υπέρ της μιας ή της άλλης θέσης οφείλει να

στηρίζεται αποκλειστικά στα εμπειρικά δεδομένα (G, 157)⁴¹. Αυτή η κυκλική κίνηση ανάμεσα στο εμπειρικό και στο υπερβατικό συνιστά την παραδοξότητα του προβλήματος. Οι προτάσεις (α) και (β) αποτελούν φιλοσοφικά παράδοξα, αφού συσχετίζουν δυο διαφορετικές περιοχές του λόγου (επέκεινα και εμπειρία) μέσω μιας έμμεσης συναγωγής. Ταυτόχρονα όμως διαπερνούν με την παραδοξότητά τους το φιλοσοφικό λόγο, μεταφέροντας ένα μήνυμα που φωτίζει (illuminates) κάθε σχετική περί Θεού προβληματική. Το μήνυμα αυτό ενέχεται στη μορφή (ύφος) και όχι στο γεγονοτικό περιεχόμενό τους⁴². Ποια από τις δύο είναι ορθή, είναι εντελώς αδιάφορο για το φιλόσοφο. Τον ενδιαφέρει μονάχα να καταδείξει ότι το πρόβλημα της ύπαρξης του Θεού δεν είναι γνωσιολογικό, παρόλο που η μόνη μαρτυρία που διαθέτουμε για να αποφασίσουμε σχετικά, είναι αυτή των αισθήσεών μας. Απέναντι σε μια τέτοια παραδοξότητα, μόνο παράδοξες απαντήσεις μπορούν να δοθούν⁴³. Εξού και η καταφυγή του Wisdom στον παραβολικό λόγο.

Η Παραβολή του αόρατου κηπουρού παρουσιάζει ορισμένες ομοιότητες με τον κόσμο του *Tractatus*. Η ιδέα ότι ο κόσμος των γεγονότων είναι ανεξάρτητος από το σκεπτόμενο υποκείμενο και ότι επομένως το νόημά του κατοικεί έξω από αυτόν⁴⁴, βρίσκεται στην καρδιά της τρακτατιανής μεταφυσικής. Αντίστοιχα, σύμφωνα με την Παραβολή, οι ιδιοκτήτες του κήπου συναντούν τον ίδιο κόσμο γεγονότων, στον οποίον όμως προσδίδουν εντελώς διαφορετικό νόημα ο καθένας. Ο κόσμος του ευτυχισμένου είναι άλλος από εκείνον του δυστυχισμένου, είχε γράψει ο Wittgenstein⁴⁵. Αυτό σημαίνει ότι μολονότι πρόκειται για τα ίδια ακριβώς γεγονότα, το νόημα είναι για τον καθένα διαφορετικό. Συνεπώς, ο κόσμος είναι αυτό που είναι, και ταυτόχρονα κάτι άλλο μαζί. Το ίδιο συμβαίνει και με τον κόσμο του πιστού και του αθέου: ο καθένας τους ξεχωρίζει ορισμένα μόνο από τα κοινά εμπειρικά δεδομένα και φωτίζει το όλο με ένα διαφορετικό τρόπο, διαμορφώνει συμπεράσματα για το επέκεινα, μέσω συναφειών που έχουν εμπειρική βάση⁴⁶.

Οι ομοιότητες της Παραβολής με τον *Tractatus* σταματούν εκεί. Σκοπός του Wittgenstein ήταν να διατυπώσει την υπερβατικότητα των αξιών και του Θεού — «Ο Θεός δεν αποκαλύπτεται μέσα στον κόσμο»⁴⁷ — για να εξασφαλίσει τη μη συμπτωματικότητά τους⁴⁸. Αντίθετα, ο Θεός του Wisdom δεν είναι υπερβατικός⁴⁹, αν υπάρχει, μπορεί να προσεγγιστεί μέσω της εμπειρίας και μόνο (G, 154), και επομένως αποτελεί τμήμα αυτού εδώ του κόσμου, ο οποίος φυσικά δεν εξαντλείται στα δεδομένα του κήπου. Εξυπακούεται ότι η γλώσσα που θα χρησιμοποιήσουμε για να μιλήσουμε για το Θεό, είναι εντελώς διαφορετική από τη γλώσσα που θα χρησιμοποιήσουμε για να περιγράψουμε εμπειρικά δεδομένα (είναι παράδοξη), ενώ ο *Tractatus* αποκλείει την οποιαδήποτε προσέγγιση θεολογικών ζητημάτων μέσω του λόγου.

4. Η μεταμόρφωση της φιλοσοφίας: κατάφαση στη ζωή

Ο Wisdom ήταν ο πρώτος που κήρυξε την ιδέα μιας μεταμόρφωσης της μεταφυσικής⁵⁰, θέτοντας μάλιστα και τα κριτήρια βάσει των οποίων νομιμοποιείται η παραδοσιακή μεταφυσική, ακόμα και τα φλύαρα η υπερφίαλα φανερώματά της.

Στο πιο πρόσφατο (1984) αφιέρωμα στο έργο του, έναν συλλογικό τόμο μελε-

τών από μαθητές του, που φέρει τον εύστοχο τίτλο *Φιλοσοφία και ζωή*⁵¹, προτάσσονται και δύο κείμενα του ίδιου, σε αναδημοσίευση. Το πρώτο, με τίτλο *Τι υπάρχει στις ιπποδρομίες; (What Is There in Horse Racing?)*, πρωτοδημοσιεύτηκε το 1954⁵², ενώ το δεύτερο, στο οποίο δόθηκε ο τίτλος *Το όνειρο του κ. Köllerström: Φωτισμός και ευτυχία — Μερικές παρατηρήσεις (Mr Köllerström's Dream: Enlightenment and Happiness — A few Remarks)*⁵³ αποτελεί πρόλογο στη βιογραφία του φίλου του Wisdom Oscar Köllerström και πρωτοδημοσιεύτηκε το 1973, πρόκειται συνεπώς για ένα από τα τελευταία δημοσιευμένα κείμενά του. Και στα δύο διακρίνεται καθαρά ο τρόπος με τον οποίο ο Wisdom μεταμορφώνει τη φιλοσοφία σε ζωή και το αντίστροφο. Πρέπει να επισημανθεί ιδιαίτερα το γεγονός ότι ο ίδιος επέλεξε (ή ενέκρινε) αυτά ειδικά τα δύο κείμενα ως την τελευταία του, ως τώρα, έντυπη παρουσία στο φιλοσοφικό χώρο. Δεδομένου μάλιστα ότι έκτοτε δεν έχει δημοσιεύσει τίποτε άλλο —πιθανότατα λόγω προχωρημένου γήρατος⁵⁹—, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι αυτά τα κείμενα συνοψίζουν τον τρόπο με τον οποίο ο Wisdom βλέπει σήμερα τη φιλοσοφία, ότι είναι ίσως η τελευταία του λέξη.

Έχοντας πια διαμορφώσει τις αντιλήψεις του σχετικά με τον παράδοξο λόγο της φιλοσοφίας, οδηγείται τώρα σε μιαν εντελώς αντιπαραδοσιακή συσχέτιση της καθημερινής μας ζωής με τα βαθύτερα φιλοσοφικά προβλήματα. Είναι χαρακτηριστικό ότι στα δυο κείμενα του *Φιλοσοφία και ζωή* απαντούν έννοιες που σπάνια συναντά κανείς σε φιλοσοφικά γραπτά, όπως η ευτυχία, η χαρά της ζωής, η απόλαυση του να παρακολουθείς ιπποδρομίες, η πρακτική αξία των ονείρων κ.λπ. Πρόκειται για συζητήσεις που συνήθως τις βρίσκουμε στο περιθώριο της παραδοσιακής φιλοσοφικής δημιουργίας — στους προλόγους ογκωδών τόμων, σε ιδιωτικές επιστολές, ημερολόγια ή συνεντεύξεις των φιλοσόφων. Εδώ όμως αυτές οι έννοιες συνιστούν την καρδιά του έργου, αποτελώντας έτσι μια πρωτοτυπία, που διαχωρίζει το έργο του Wisdom, τόσο από την παραδοσιακή, όσο και από την αναλυτική φιλοσοφία.

Οι σύγχρονοι Αναλυτικοί εξακολουθούν να τονίζουν την καθησυχαστική λειτουργία του λόγου και να τείνουν προς την απόλυτη κατηγορηματικότητα (*definiteness*), παράγοντας έργα που κινούνται με βάση τα δύο παραδοσιακά μοντέλα συλλογισμού, το επαγωγικό και το παραγωγικό, αυτά που ο Wisdom αποκαλεί κάθετη και οριζόντια διάταξη της σκέψης (*vertically extensive/horizontally extensive*, G, 157). Με τον τρόπο αυτό, οι επίγονοι του Wittgenstein, παρόλο που έχουν ξεφύγει πια από τις αναγωγιστικές μονομέρειες, εξακολουθούν να καταφεύγουν σε ρυθμιστικές αντιθέσεις του τύπου αληθές-ψευδές, με νόημα - ά-νόητο κ.λπ.

Στη φιλοσοφία όμως, όπως φανέρωσε η μελέτη των παραδόξων, υπάρχει πλήθος προβλημάτων, στα οποία η οριζόντια και κάθετη οργάνωση της σκέψης δεν είναι δυνατό να λειτουργήσει, όπως η ύπαρξη Θεού ή η ηθική δικαιολόγηση των πολιτειακών νόμων. Στις περιπτώσεις αυτές η παραδοσιακή προσέγγιση κρίνεται ελλιπής. Τούτο όμως δε σημαίνει ότι οδηγούμαστε σε ένα μεταφυσικό ή ηθικό σχετικισμό⁵⁵. Κι αυτό γιατί όσον αφορά τα μεταφυσικά και αξιολογικά ζητήματα υπάρχει μια ισχυρή αίσθηση ότι οι χαρακτηρισμοί καλό-κακό, υπάρχει-δεν υπάρχει κ.λπ., δεν είναι εντελώς αυθαίρετοι (G, 158). Αν και τα συμπεράσματα δεν έπονται μιας επαγωγικής ή παραγωγικής διαδικασίας, υφίστανται αιτιώδεις σχέ-

σεις ψυχολογικού τύπου, μορφές ζωής στα πλαίσια των οποίων νομιμοποιείται μια τέτοια πρόταση και αποκτά κύρος και αντικειμενικότητα. Έτσι, οι παντός είδους αξιολογικές⁵⁶ προτάσεις, είναι προτάσεις όπου η προτεραιότητα της αυστηρής λογικής αίρεται. Έχουν όμως τη δική τους λογική (G, 158)⁵⁷. Κατά συνέπεια, σε καμιά περίπτωση δε μπορούν να θεωρηθούν αυθαίρετες ή παράλογες⁵⁸.

Στα δύο κείμενα του *Φιλοσοφία και ζωή*, ο Wisdom όχι μόνο επεκτείνει τις παραπάνω θέσεις, αλλά ξεφεύγει εντελώς από το παραδοσιακό μοντέλο κάθετης και οριζόντιας διάταξης της σκέψης. Το όνειρο του Oscar Köllerström (D, 40-41) έχει όλα τα χαρακτηριστικά ενός φιλοσοφικού παραδόξου. Χωρίς να εμπεριέχει μίαν αλάνθαστη αποδεικτική (evidential-D, 43) πρόταση για τον κόσμο, με την ψυχολογική φόρτιση που προκαλεί ως όνειρο, διαπερνά τη λογική, φωτίζει τα πράγματα με ένα διαφορετικό φως και οδηγεί τον Köllerström σε μια καινούργια αντιμετώπιση της ζωής του. Το όνειρο και το παράδοξο έχουν αυτό το κοινό: προκαλούν περιφρονώντας τη λογική, συνιστούν προκλητικές (provocative) μορφές σκέψης. Ο ύστερος Wittgenstein αντιμετώπισε αυτές τις μορφές με δυσπιστία, τις είδε ως προβλήματα που έπρεπε οπωσδήποτε να διαλυθούν (dissolve). Η προσπάθεια όμως να διαλύσουμε το παράδοξο, καθησυχάζοντας έτσι το πνεύμα μας, έχει μίαν αρνητική πλευρά, που δεν επισήμανε ο Βιενέζος φιλόσοφος. Η αυτόματη εφαρμογή αναλυτικών τεχνικών κάθε φορά που διαπιστώνουμε παραβίαση της γλωσσικής χρήσης, οδηγεί σε μια βιαστική τακτοποίηση εκκρεμοτήτων, προτού καν αισθανθούμε τη σημασία του παραδόξου, προτού προλάβουμε να κερδίσουμε από τη βαθύτητα και τη διεισδυτικότητα του μεταφυσικού σφάλματος που αυτό συνοψίζει. Θα κερδίσουμε μονάχα κάποιες ταυτολογίες, που θα παραπέμπουν σε γνωστούς κανόνες χρήσης, η απώλεια όμως θα είναι μεγάλη. Ο Wisdom χρησιμοποιεί για τούτη την περίπτωση τη φράση "to miss the point of a paradox" (PMP, 273)⁵⁹, τονίζοντας έτσι πως ό,τι χάνεται με την ανάλυση, είναι πολύ σπουδαιότερο από αυτό που κερδίζεται.

Η περίπτωση του Oscar Köllerström φανερώνει πως είναι δυνατό να κερδίσουμε, κάνοντας σωστή χρήση της διεισδυτικότητας του παραδόξου (εν προκειμένω, του ονείρου). Το όνειρο, ως μυστική εμπειρία, τονίζει ο Wisdom, άλλαξε τη ζωή του φίλου του, τον τρόπο με τον οποίο έβλεπε τα πράγματα. Δε χρειάστηκαν γι' αυτό ούτε ιδέες, ούτε αποδείξεις. Τόσο στο όνειρο, όσο και στην Παραβολή του αόρατου κηπουρού, οι αποφάσεις δε λαμβάνονται με αφορμή την ανακάλυψη κάποιων νέων γεγονότων ή αντικειμενικών αληθειών, αλλά ενέχονται στον τρόπο με τον οποίο εμείς συλλαμβάνουμε και ερμηνεύουμε τα γνωστά γεγονότα. Το κέρδος είναι άμεσο, χειροπιαστό, αφορά την καθημερινή πρακτική της ζωής μας: Μέσω των παραδόξων διευρύνεται το πνεύμα μας, οδηγούμαστε στο φωτισμό (enlightenment-D, 46), σε υψηλότερες σφαίρες κατανόησης και βίωσης του όλου και τελικά στην προσωπική ευτυχία (happiness-D, 47-48). Η με αυτό τον τρόπο αλλαγή της ζωής μας, σημαίνει κατ' αρχήν αλλαγή των ορίων του κόσμου, της «γεωμετρίας» του⁶⁰, και κατόπιν επεκτείνεται στην πράξη.

Η ίδια η ζωή φαίνεται να υπερβαίνει τις δυνατότητες του φιλοσοφικού λόγου. Είναι γεμάτη από αστάθμητους παράγοντες, ψυχολογικές συνάψεις, αξιολογήσεις κ.λπ. και όχι από γυμνά γεγονότα⁶¹. Το κείμενο *Τι υπάρχει στις ιπποδρομίες*; δεί-

χνει πώς ο Wisdom αναγκάστηκε να υπερβεί το συνήθη φιλοσοφικό λόγο και να καταφύγει στην ποίηση, στη λογοτεχνική περιγραφή, για να δώσει εικόνες ζωής πλούσιες σε νόημα. Εκεί αντιμετωπίζεται με σκεπτικισμό όχι μονάχα ο αυστηρός λόγος της φιλοσοφίας⁶², αλλά και πλευρές της σύγχρονης τεχνολογικής ανάπτυξης, ως συμπτώματα καθυσυχασμού. Η αντικατάσταση του αλόγου από μηχανές, γράφει ο Wisdom, οδήγησε σε γρηγορότερα ταξίδια, σε εξοικονόμηση χρόνου. Ήταν όμως πραγματικά αυτό που ήθελε ο άνθρωπος; Θέτοντας άλλα κριτήρια στη ζωή μας (παραγωγικότητα κ.λπ.) χάσαμε τα περισσότερα από εκείνα τα στοιχεία που κάνουν τη ζωή απολαυστική (HR, 31-32).

Η αντιστοιχία της παραπάνω άποψης με την περίπτωση της διάλυσης των παραδόξων είναι φανερή: και στις δυο ο Wisdom θέλει να τονίσει πως αυτό που χάνεται, είναι περισσότερο από αυτό που κερδίζεται⁶³.

Για να κερδίσουμε από τη φιλοσοφία, πρέπει να την υπερβούμε, τείνοντας διαρκώς προς το ανέκφραστο: «Οι φιλόσοφοι οφείλουν συνέχεια να προσπαθούν να λένε αυτό που δεν είναι δυνατό να ειπωθεί» (PP, 50). Ποιο όμως είναι αυτό συγκεκριμένα; Ο Wisdom κλείνει το *Φιλοσοφία, Μεταφυσική και Ψυχανάλυση* (1953) με ένα δίλημμα: ή δειλιάζουμε μπροστά στην πολυπλοκότητα των μεταφυσικών προβλημάτων και προσπαθούμε να τα αποφύγουμε στρέφόμενοι προς τη ζωή και την πράξη ή τολμούμε να τα αντιμετωπίσουμε με όσες δυνατότητες υπάρχουν (PMP, 282). Στο ίδιο κείμενο φαίνεται πως αυτός επιλέγει τη δεύτερη στάση, εμμένοντας στην προτεραιότητα του λόγου⁶⁴. Την επόμενη όμως χρονιά (1954), καταφάσκει την προτεραιότητα της ζωής, τονίζοντας την ανεπάρκεια της φιλοσοφίας για την κατανόηση και διατύπωση ακόμα και των πιο απλών στιγμών της καθημερινότητας (HR, 33). Υπάρχουν πράγματα, επισημαίνει, που δεν επιδέχονται συστηματική ανάλυση. Η ζεστασιά που νιώθουμε κοντά σε μια αναμμένη φωτιά (HR, 32-33), ένας αγώνας κρίκετ, η παρακολούθηση μιας ιπποδρομίας στο Derby, η απόλαυση ενός ποιήματος ή μιας φιλοσοφικής ιδέας, έχουν προτεραιότητα απέναντι στον αυστηρό συλλογισμό. Η ερώτηση του κριτικού «Ποιος είναι ο σκοπός τους;» (What purpose do they serve? — HR, 33) είναι στη βάση της λαθεμένης, καθώς υποβάλλει την απαίτηση για μια συστηματική απάντηση. Ο Wisdom απαντά εδώ με έναν μη φιλοσοφικό τρόπο: «Αποτελούν μέρος των πραγμάτων που κάνουν τη ζωή αξία να τη ζει κανείς» (ό.π.).

Είναι φανερή η προσάθεια του Άγγλου φιλοσόφου να νομιμοποιήσει απλές αξίες της ζωής, χωρίς να καταφύγει σε εννοιολογικά μοντέλα. Εδώ διαπιστώνει κανείς την τάση για σύλληψη του κόσμου μέσω της κοινής λογικής, κάτι που ο Wisdom οφείλει στη μαθητεία του στον G. E. Moore. Η στάση του θυμίζει έντονα την προσπάθεια του Moore στα *Principia Ethica* να τονίσει ορισμένες απλές αξίες της ζωής ως αγαθά, δίχως να καταφύγει σε νοητικά, εξωθητικά σχήματα. Και έχοντας διαμορφώσει κατ' αυτό τον τρόπο τους στόχους της φιλοσοφικής του εργασίας, ο Wisdom θεώρησε σκόπιμο ή και αναγκαίο να υπερβεί το στεγανό φιλοσοφικό λόγο, να οδηγηθεί στην ποίηση του ανέκφραστου.

Όπως δείξαμε στα προηγούμενα κεφάλαια, ο Wisdom καταφάσκει το λόγο, προτείνοντας μια μορφή του που είναι λόγος και σιωπή μαζί: το παράδοξο. Με τον τονισμό όμως της προτεραιότητας της ζωής, κλείνει, πιστεύουμε, ο κύκλος της

σκέψης του Άγγλου φιλοσόφου. Μια επιπόλαιη ανάγνωση των δύο κειμένων του *Φιλοσοφία και ζωή* θα μπορούσε να οδηγήσει στην εκτίμηση ότι πρόκειται για ελάσσονα, δευτερεύουσας σημασίας δημοσιεύματα ή ακόμα και μη φιλοσοφικά. Τα ίδια τα κείμενα όμως, και κυρίως η θέση τους στο corpus δημοσιεύσεων του Wisdom, όπως είδαμε παραπάνω, αποκλείουν μια τέτοια ερμηνεία. Και τα δύο μεταφέρουν το μήνυμα ότι ο φιλοσοφικός λόγος είναι ανεπαρκής. Αν ο τελικός λόγος της φιλοσοφίας είναι ο θάνατός της, φαίνεται να λέει ο γέρος Wisdom, τότε τόσο το χειρότερο γι' αυτήν. Η όλη του πορεία ως σήμερα δείχνει ότι ο Άγγλος φιλόσοφος επιθυμούσε πάντοτε να μιλήσει για τα πράγματα «που κάνουν τη ζωή αξία να τη ζει κανείς», αλλά δε μπορούσε, λόγω των περιορισμών που ο ίδιος και οι άλλοι Αναλυτικοί είχαν θέσει στο λόγο-με-νόημα. Έπρεπε πρώτα να περάσει από την αναγωγική στη θεραπευτική ανάλυση, ακολουθώντας τον πρώτο και δεύτερο Wittgenstein, για να τα ξεπεράσει κατόπιν αυτά, να πετάξει πίσω την ανεμόσκαλα και να φτάσει στη φιλοσοφία του παραδόξου και από εκεί στην ποίηση του ανέκφραστου.

Αν οι *Λογικές κατασκευές* σηματοδότησαν το τέλος, τη χρεώκοπία της αναγωγικής ανάλυσης⁶⁵, τα τελευταία δημοσιευμένα κείμενα του Wisdom συνιστούν ένα άλλο τέλος. Δείχνουν πως η Αναλυτική φιλοσοφία έχει εξαντλήσει πια το έργο της και πως ίσως είναι καιρός να πάρει τη θέση της στην ιστορία της σκέψης. Η φιλοσοφία, έχοντας κάμει μια μεγάλη πορεία από το μύθο στο λόγο, τείνει τώρα να επιστρέψει από το λόγο στο μύθο. Τώρα όμως διαθέτει όλα τα όπλα που της προμήθευσε η αναλυτική και η κριτική παράδοση, για να ελέγξει το μύθο και να μην υποδουλωθεί από αυτόν. Η κατάληξη της φιλοσοφίας του Wisdom φανερώνει μια δυσπιστία προς την κυριαρχία του ορθού λόγου. Φανερώνει πως υπάρχει έντονη η ανάγκη για κάτι που να μας παρηγορεί (consoling-D, 40) απέναντι στην κοινή μας μοίρα.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

- D "Mr Köllerström's Dream: Enlightenment and Happiness-A few Remarks" (1973), στο I. Dilman (εκδ.), *Philosophy and Life: Essays on John Wisdom*, Nijhoff, The Hague 1984, 35-48.
- G "Gods" (1944), στο PAS, 149-168.
- HR "What Is There in Horse Racing?" (1954), στο I. Dilman, *ό.π.*, 27-34.
- M *Other Minds*, B. Blackwell, Oxford 1952.
- MV "Metaphysics and Verification" (1938), στο PAS, 51-101.
- PAN "Philosophy, Anxiety and Novelty" (1944), στο PAS, 112-119.
- PAS *Philosophy and Psycho-Analysis*, B. Blackwell, Oxford 1953.
- PD *Paradox and Discovery*, B. Blackwell, Oxford 1965.

- PMP “Philosophy, Metaphysics and Psycho-Analysis” (1953), στο PAS, 248-282.
 PP “Philosophical Perplexity” (1936), στο PAS, 36-50.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Παράφραση των τίτλων δυο γνωστών έργων του Wisdom.
2. *Πολιτεία*, 506de.
3. J. Visvader, “The Use of Paradox in Uroboric Philosophies”, *Philosophy East and West*, 28(1978), 456.
4. Το πρώτο κείμενο του Wisdom στο οποίο απαντά η έννοια της παραδοξότητας του φιλοσοφικού λόγου είναι η *Φιλοσοφική περιπλοκή* (*Philosophical Perplexity*— PP, 49). Το κείμενο αυτό αποτελεί το πρώτο δείγμα μιας αλλαγής στον τρόπο σκέψης των νεότερων Αναλυτικών.
5. Βλ. και D. A. T. Gasking, “The Philosophy of John Wisdom”, στο R. Bambrough (εκδ.), *John Wisdom: Twelve Essays*, B. Blackwell, Oxford 1977, 3-4.
6. Βλ. και G. Gava, “Filosofia e Metodo in John Wisdom”, *Rivista Critica Studie Filosofici*, 26(1971), 438, όπου γίνεται αντιπαράθεση των βασικότερων μεθοδολογικών θέσεων του ύστερου Wittgenstein και του ύστερου Wisdom.
7. Για τη θεραπευτική λειτουργία της φιλοσοφίας στον ύστερο Wittgenstein, βλ. *Φιλοσοφικές Έρευνες*, παρ. 118, 119, 133, 255 και 309.
8. Ο Wisdom άρχισε να δημοσιεύει κείμενά του το 1928.
9. J. O. Urmson, *Philosophical Analysis*, Clarendon Press, Oxford(1956) 1965, 181-2.
10. *Φιλοσοφικές Έρευνες*, εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια Π. Χριστοδουλίδη, Παπαζήσης, Αθήνα 1977, 22.
11. Ο Wisdom άσκησε δριμύτατη κριτική στο λογικό θετικισμό, την περίοδο κατά την οποία εφαρμόζε την θεραπευτική ανάλυση. Συγκεκριμένα, στο *Μεταφυσική και επαλήθευση* (*Metaphysics and Verification*, 1938) διατυπώνει την ορθή άποψη ότι η αρχή της επαληθευσιμότητας (principle of verification) είναι καθαρή μεταφυσική (MV, 53-54). Το ύφος του κειμένου είναι έντονα επικριτικό απέναντι στους υποστηρικτές της αρχής αυτής (verificationists) και πιστεύουμε ότι, αν έγραφε για το ίδιο θέμα σήμερα, θα ήταν πολύ λιγότερο οξύς.
12. «Ένας φιλόσοφος (...) πρέπει να είναι ή παραδοξολόγος ή βαρετός» (PMP, 255).
13. Πβ. και Urmson, ό.π., 182, όπου γίνεται λόγος για τη χρησιμότητα των λαθεμένων δογματισμών της αναγωγικής ανάλυσης.
14. L. Wittgenstein, *Tractatus Logico-Philosophicus*, 6.54.
15. «Έτσι, τα μεταφυσικά παράδοξα δε φαίνονται πια σαν χονδροειδή σφάλματα γλωσσικής χρήσης, αλλά σαν διεισδυτικές προτάσεις (penetrating suggestions) σχετικά με το πώς θα έπρεπε να χρησιμοποιείται η γλώσσα για να αποκαλύπτει ό,τι με τη συνήθη χρήση παραμένει κρυμμένο». (MV, 100). Πβ. επίσης: «Πολλοί από μας δεχόμαστε με ευχαρίστηση τα φιλοσοφικά παράδοξα, γιατί σ’ αυτά βρίσκουμε ό,τι συχνά έχουμε σκεφτεί, αλλά δεν το έχουμε διατυπώσει τόσο εύστοχα» (M, 52).
16. Ο Wisdom ασχολείται με το αδύνατο της ανάλυσης, στο *Μεταφυσική και επαλήθευση*, ιδίως στις παραγράφους 3.1 και 3.2, όπου υποστηρίζει ότι ο μεταφυσικός επιδιώκει να δώσει ορισμό αυτού που δεν είναι δυνατό να οριστεί (MV, 60-71).
 Ο G. W. Roberts, στην ανέκδοτη διδακτορική του διατριβή με τίτλο *Some Aspects of the Philosophy of John Wisdom* (Cambridge 1970), υποστηρίζει ότι ολόκληρη η ύστερη φιλοσοφία του Wisdom συνιστά μian επίθεση στον αναγωγισμό (reductionism), θιασώτης του οποίου ήταν και ο ίδιος ως το 1936 (βλ. σ. iv και ιδίως το κεφάλαιο “The Verificationist Disproof of Reductive Theories”, σσ. 1-33). Αντίθετα, ο Urmson (ό.π., 180) έχει υποστηρίξει ότι οι οπαδοί της θεραπευτικής ανάλυσης ποτέ δεν καταφέρθηκαν πραγματικά κατά του αναγωγισμού, αφού μάλιστα υιοθέτησαν πολλές από τις τεχνικές του.
17. *Tractatus*, 7.

18. "Logical Constructions", V, *Mind*, 42(1933), 201-2. Βλ. και Γ. Β. Ζήκα, *Η πρόωμη φιλοσοφία του John Wisdom σε σχέση με την πρόωμη Βιτγκενσταϊνική σκέψη*, διδακτορική διατριβή, Αθήνα 1990, 98-99 και 232-4.
Στο ίδιο αδιέξοδο βρέθηκαν και οι λογικοί θετικιστές, αφού η αρχή της επαληθευσιμότητας, με την οποία επιχειρούσαν να καταργήσουν τη μεταφυσική, ήταν η ίδια μια μεταφυσική θέση.
19. Βλ. και Urmson, ό.π., 172.
20. Πβ. MV, 55.
21. «Η μόνη ορθή απάντηση στο μεταφυσικό ερώτημα «Τι είναι x;» είναι «x»» (M, 53).
22. D. J. Den Uyl, "John Wisdom on Philosophy and Metaphysics", *Man and World*, 9(1976), 358.
23. Στο σημείο αυτό ο Wisdom διαφοροποιείται εντελώς από την αντιμεταφυσική στάση του ύστερου Wittgenstein.
24. "The Metamorphosis of Metaphysics", ανάπτυπο από τα *Proceedings of the British Academy*, τ. XLVII, Oxford University Press, Oxford 1961. Το κείμενο έχει μεταφραστεί στα ελληνικά και σχολιαστεί από τον καθηγητή Κωνσταντίνο Ι. Βουδούρη, στον τόμο *Μεταφυσική*, Αθήνα 1980, 579-608.
25. Μια άλλη μορφή που παίρνει η άμβλυνση των αντιθέσεων, είναι αυτή που ο Wisdom αποκαλεί "the consistency procedure" (M, 185) και η οποία συνίσταται στη διεύρυνση του πλάτους εφαρμογής ορισμένων εννοιών (βλ. και Gasking, ό.π., 33).
Χαρακτηριστική είναι η στάση του Άγγλου φιλοσόφου απέναντι στο βιβλίο του M. Lazerowitz, *The Structure of Metaphysics* (1955), στο οποίο μετατρέπεται η συστηματικά μη κατηγορηματική φιλοσοφία του ίδιου σε σύστημα αυστηρών θέσεων. Ο Wisdom, γράφει ο J. Passmore (*A Hundred Years of Philosophy*, Pelican, London 1984 (1957), 440), φαίνεται σαν να θέλει να συμπληρώσει: «Ναι, αλλά απ' την άλλη πλευρά...».
26. "(...) he sees things more as they are".
27. R. Bambrough, ό.π., vii-viii. Υπεύθυνος γι' αυτόν τον υπερτονισμό είναι και ο ίδιος ο Wisdom, αφού συχνά στα γραπτά του αναφέρει το έργο του ύστερου Wittgenstein ως κύρια πηγή εμπνεύσεώς του (βλ. PP, 36 σημ. 1, MV 53, σημ. 2 και 56, σημ. 3). Το αποτέλεσμα ήταν να θεωρείται εσφαλμένα ο Wisdom σαν ένα είδος υπομνηματιστή ή προπαγανδιστή των ιδεών του ύστερου Wittgenstein, οι οποίες, ως γνωστό, όσο ζούσε ο τελευταίος, κυκλοφορούσαν σε στενό κύκλο υπό μορφή σημειώσεων.
28. Ιδίως στα κείμενα *Θεοί (Gods)*, *Φιλοσοφία, Μεταφυσική και Ψυχανάλυση* και βέβαια σε μεταγενέστερα.
29. I. Dilman, "Paradoxes and Discoveries", στο R. Bambrough, ό.π., 97-98.
30. Πβ. D, 37, όπου υποστηρίζεται ότι όταν οι φιλόσοφοι προτείνουν μια διαφορετική από τη συνήθη χρήση ενός όρου, τότε ή α) επιδιώκουν να αποκλείσουν κάθε άλλη χρήση ως εσφαλμένη και α-νόητη (αναγωγική και θεραπευτική ανάλυση) ή β) θέλουν απλώς να τονίσουν κάτι διαφορετικό, δίχως να επιδιώκουν να ακυρώσουν την παραδοσιακή χρήση.
31. «Όσο περισσότερο έβλεπε (ο Spiroza) τα πράγματα υπό το φως αυτής της ολότητας, τόσο λιγότερο τα έβλεπε με θλίψη και τόσο περισσότερο τα έβλεπε μ' εκείνη την αγάπη, εκείνη τη χαρά, για την οποία μιλούσε».
32. Αυτός ο ορισμός τελικά δε δόθηκε... Βλ. και Γ. Β. Ζήκα, ό.π.
33. Βλ. στο κείμενο *Κατάδειξη (Ostentation)*, στο PAS, 1-15): «Η πρόταση του φιλοσόφου είναι λεκτική» και «Η πρόταση του φιλοσόφου δεν είναι λεκτική».
34. Η μεθοδολογική αυτή ιδιαιτερότητα έχει έγκαιρα επισημανθεί από τον Passmore (ό.π., 440). Βλ. και Gasking, ό.π., 16-19, κυρίως για την εποχή κατά την οποία ο Wisdom εφάρμοζε τη θεραπευτική ανάλυση.
35. Gasking, ό.π., 2.
36. Den Uyl, ό.π., 342: "(...) the problems of presenting a definitive Wisdomian position".
37. Ό.π., 355.
38. I. Dilman "Wisdom's Philosophy of Religion: Part I: Religion and Reason", *Canadian Journal of Philosophy*, 5(1975), 474, σημ. 1.
39. Οι τύποι αυτοί αναλύονται στο βιβλίο *Άλλοι νόες (Other Minds)*, 1952). Εδώ ακολουθούμε τη μελέτη του Gasking (ό.π., 2 κ.ε.). Η σκέψη ότι υπάρχουν διάφοροι τύποι λόγου ολωσδιόλου ξένοι μεταξύ τους, ακολουθεί την αντι-αναγωγική προσέγγιση του ύστερου Wittgenstein, όπου κάθε μορφή λόγου,

- κάθε γλωσσοπαίγνιο, καθώς συνιστά μια διαφορετική προσέγγιση του κόσμου, είναι σεβαστό. Αυτό ονομάζεται από τον Wisdom «ιδιόμορφη κοινοτοπία» (*idiosyncrasy platitude* — MV, 51).
40. "(...) how they feel towards the garden".
  41. Βλ. και J. Duerlinger, "The Verbal Dispute in Hume's Dialogues", *Arch. Gesch. Philos.*, 53(1971), 32.
  42. Πβ. "It's not the stuff, it's the style that stupefies". (PP, 38).
  43. Πβ. Gasking, ό.π. 3: "He gives a paradoxical answer to a paradoxical question".
  44. *Tractatus*, 6.41.
  45. 'Ο.π., 6.43.
  46. Μιαν ανάλογη περίπτωση φωτισμού μέσω των γεγονότων καταγράφει ο Wisdom στο κείμενο *Θρησκευτική πίστη (Religious Belief, PD, 50)*: Μια γυναίκα έπαψε να πιστεύει στο Θεό, αφότου ο γιος της σκοτώθηκε στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο. Ο Wisdom σχολιάζει: «Δεν πρέπει να ξεχνούμε πώς ένα μονάχα γεγονός μπορεί ξαφνικά να ρίξει φως σε μύρια άλλα, που είχαμε κατορθώσει να ξεχάσουμε ή δεν είχαμε καταλάβει ποτέ την πραγματική τους σημασία» (PD, ό.π.).
  47. *Tractatus*, 6.432.
  48. 'Ο.π., 6.41. Βλ. και G. E. M. Anscombe, *An Introduction to Wittgenstein's Tractatus*, Hutchinson University Library, London 1959, 170-3.
  49. Βλ. I. Dilman, "Wisdom's Philosophy of Religion: Part II: Metaphysical and Religious Transcendence", *Canadian Journal of Philosophy*, 5(1975), 497. 'Οπως δείχνει ο Dilman (ό.π., 499 κ.ε.), μπορούμε να δεχτούμε τις συνέπειες της Παραβολής δίχως να αρνηθούμε την υπερβατικότητα του Θεού.
  50. Στο ομώνυμο κείμενο και στο *Φιλοσοφία, Μεταφυσική και Ψυχανάλυση*.
  51. I. Dilman (εκδ.), *Philosophy and Life: Essays on John Wisdom*, Nijoff, The 'Hague 1984.
  52. *The Listener*, LI(1954), 1015-16.
  53. Βλ. I. Dilman, ό.π., vii.
  54. Ο John Wisdom γεννήθηκε το 1904.
  55. Den Uyl, ό.π., 357.
  56. 'Οπως είδαμε από την Παραβολή του άόρατου κηπουρού, και οι μεταφυσικές προτάσεις είναι τελικά αξιολογικές.
  57. "It has its own sort of logic and its own sort of end". Πρόκειται βέβαια για μια άλλη διατύπωση της αρχής της ιδιόμορφης κοινοτοπίας (*idiosyncrasy platitude*).
  58. «Δεν πρόκειται για μια αυθαίρετη απόφαση, παρόλο που οι σχέσεις στα πλαίσια του συλλογισμού δε μοιάζουν καθόλου, ούτε με την κάθετη παραγωγική διαδικασία, ούτε με την επαγωγική, όπου από πολλά σημάδια εικάζουμε σε ποιο συμπέρασμα θα οδηγηθεί κανείς». (G, 158).
Παρόμοια λογική έχει και η αξιολόγηση «Μα, χρυσή μου, αυτό μοιάζει με το Ταξ Μαχάλι!», καθώς και οι προτάσεις (α) και (β) που εξάγονται από την Παραβολή του άόρατου κηπουρού.
  59. Στο σημείο αυτό αναφέρει ως παραδείγματα τις βιαστικές και επιπόλαιες αντιδράσεις ορισμένων διανοούμενων απέναντι στην πρόταση «Τα μεταφυσικά ερωτήματα είναι α-νόητα» και στην ειδική χρήση από τον Φρόντ του όρου «σεξουαλικός».
  60. Dilman I., ό.π., 477. Ανάλογη είναι και η περίπτωση του ορφανού παιδιού που οδηγείται στο να πιστέψει ότι ο νεκρός πατέρας του το βλέπει από τον ουρανό (G, 150).
  61. «Δεν μπορώ να εκφράσω με λόγια τι θα μπορούσε να καταστήσει ένα παιχνίδι κρίκετ στο γήπεδο έξω από την Πρυτανεία αξέχαστο. Μονάχα νύξεις μπορεί κανείς να δώσει» (HR, 33).
  62. Βλ. HR, 33. Και η ίδια η μορφή αυτού του κειμένου φανερώνει κάτι τέτοιο.
  63. "In achieving what seemed the essence of what we wanted, we find the essence has eluded us" (HR, 31).
  64. K. I. Βουδούρη, *Ανθολόγιον Αναλυτικών φιλοσόφων*, Αθήναι 1980, 28.
  65. Passmore, ό.π., 366, Ζήκα, ό.π.